

MTA
JUDAISZTIKAI KUTATÓCSOPORT

ÉRTESÍTŐ

3.
szám

1990.
december

Telegdi Zsigmond

A magyar nyelvtanírás kezdetei és a héber grammatika

(Bacher Vilmos Emlékelőadás, 1989)

92

A Magyar Tudományos Akadémia
I. (Nyelv- és Irodalomtudományok) Osztálya
Judaisztikai Kuratóriumának
határozata
előadás-sorozat és kitüntető jutalom alapításáról
Bacher Vilmos Emlékelőadás
elnevezéssel

Hogy a hebraisztika és a zsidó tudományok méltó megbecsülését a magyar szellemi életben fenntartsa és gyarapítsa, s e tudományok múltbeli jeles hazai művelőinek emlékét ápolja, a M. Tud. Akadémia I. (Nyelv- és Irodalomtudományok) Osztályának Judaisztikai Kuratóriuma mint az MTA Judaisztikai Kutatócsoport tudományos irányító testülete elhatározta, hogy évről évre ünnepélyes keretek között egy tudományos előadást fog szervezni a hebraisztika, judaisztika és a magyarországi zsidóság történetének kutatása körében. Az előadás-sorozat állandó elnevezése BACHER VILMOS EMLÉKELŐADÁS legyen. Előadóját minden évben az MTA Judaisztikai Kutatócsoport vezetőjének javaslata alapján a Judaisztikai Kuratórium határozatban kéri fel, a megjelölt tudományok valamelyik ágában munkásságával nemzetközi tekintélyt és megbecsülést szerzett hazai vagy külföldi tudósok közül. A Judaisztikai Kuratórium kíváncsnak tartja, hogy a BACHER VILMOS EMLÉKELŐADÁS tárgya a nemzetközi hebraisztikai és judaisztikai kutatások egy fontos problémájához kapcsolódjék, esetleg a zsidó tudományok hazai hagyományaival is összhangban vagy különös tekintettel a magyar zsidóság kulturális örökségére és hagyományaira, illetve a zsidó kultúra magyarországi eredetű vagy hazánkban őrzött emlékeire. A BACHER VILMOS EMLÉKELŐADÁS megtartására felkért tudóst a Judaisztikai Kuratórium elismerése jeléül emlékéremmel tünteti ki. Az emlékérmét az előadás alkalmából kell átnyújtani. A BACHER VILMOS EMLÉKELŐADÁS szövegének megjelentetéséről az MTA Judaisztikai Kutatócsoport gondoskodik.

(1999)

A magyar nyelvtanírás kezdetei
és a héber grammatika

1. Több mint félszázaddal ezelőtt Turóczi-Trostler József, irodalmaknak és az irodalom elméletének nagytudású és széleslátókörű kutatója értékes tanulmányt szentelt Sylvester Jánosnak, a magyar grammatika úttörőjének "A magyar nyelv belső felfedezése" címmel {1}. Sylvester maga is úgy érezte, hogy a magyar nyelvtan feltárásával rejtett kincset hozott napvilágra, fedezett fel {2}. Bizonyára meglepően hangzik, hogy ebben a felfedezésben figyelemre méltó szerepet játszott a héber nyelvtan is. Hogyan került erre sor, erről lesz szó a következő fejtegetésekben. Érintenem kell bennük az európai művelődés fejlődésének egyes mozzanatait is, amelyeket Sylvester műve feltételez mint a maga előzményeit.

A középkor folyamán a nyugati kereszténységben a latin volt egyedül grammatikai studium tárgya, így érthető, hogy a studium nevét átvitték a tárgyára is, a latin nyelvre {3}. A latint ezzel szembeállították az élő nyelvekkel, amelyeket a gyermek formális, módszeres tanulás, ilyen értelemben grammatika nélkül sajátít el. Ez utóbbiakat vulgáris nyelveknek nevezték, minthogy az iskolázatlan sokaság csak ezeknek volt birtokában. De élőknek számított a latin is: nélkülözhetetlen volt a társadalom életének bizonyos területein, és az iskolázottak -- döntően klerikusok -- mint élő nyelvet használták, s a használatban ehhez képest formálták. Egy XIV. századi grammatikus kifejti, hogy a világiak megoszlanak a vulgáris nyelvek között, amilyenek a francia, a német, az olasz, a klerikusoknak viszont közös nyelve a latin. Ebben a felfogásban a vulgáris nyelv sajátága a latinnal szemben nem az, hogy élő, hanem hogy lingua laica, világi nyelv {4}.

A grammatica szó kettős használatának, a két fogalom szoros kapcsolatának mélyebb alapja is volt. Ez a szó voltaképpen rövidítés, a teljes kifejezés úgy hangzik, hogy ars grammatica, azaz grammatikai ars. Az ars szónak nincs a modern európai nyelvekben pontos megfelelője, valamely mesterségnek (a szó tág értelmében), általában hasznos tevékenységnek tapasztalásból merített, rendszerbe foglalt szabályait értették rajta. Az ars

grammatica is a gyakorlatra irányult, rendeltetése közvetlenül nem abban állt, hogy a latin strukturáját mint tudományos megismerés tárgyát vizsgálja, hanem hogy szabályaival utat mutasson a helyes beszédre. Márpedig az uralkodó nézet szerint a vulgáris nyelvekkel szemben a latin volt egyedül alkalmas arra, hogy a grammatikus szabályokba foglalja. A vulgáris nyelvek -- így szólt továbbá ez a nézet -- szakadatlan változásnak vannak alávetve, a latint viszont rögzítik a grammatika szabályai, a latin -- írja Dante -- örök és romolhatatlan, a vulgáris nyelv állhatatlan és romlandó {5}. Szerinte a latin nem természettől van; műalkotás, amelyet különböző nemzetek azért hoztak közösen létre, hogy szabályozottságával megóvjon értékeket, amelyek a vulgáris nyelvek változékonyságának következtében veszendőbe mennének {6}. A latin így szabályosságával és állhatatosságával egyedülálló eszköze, feltétele az időálló, magasrendű irodalomnak.

Ez a koncepció kifejezése és indokolása volt a latin és a vulgáris nyelvek viszonyának a középkori társadalmak valóságában. Ezért mélyreható, századokon át érlelődő társadalmi változásokra volt szükség, hogy sor kerüljön a koncepció gyakorlati cáfolatára, a vulgáris nyelvek első grammatikáinak kidolgozására.

2. A folyamat Nyugat- és Közép-Európában nagyjából egyetlen század, a XVI. idején megy végbe. A sort a spanyol első nyelvtana nyitja meg Amerika felfedezésének évében, ezt követik időrendben az olasz, a francia, a német és a cseh úttörő grammatikái. Mikor 1610-ben megjelenik az első magyar nyelvtan, Szenci Molnár Albert műve, a szerző egyik tudós barátja, Polanus Amandus úgy üdvözlí őt, mint aki, az ellenkező véleménnyel szemben, kimutatta, hogy nincs nyelv, amely kivonhatná magát a grammatika szabályai alól {7}.

A középkorban, amint láttuk, úgy vélték, hogy a szabályosság a latin megkülönböztető sajátága, utolérhetetlen kiválóságának alapja; most kiderül, hogy az élő nyelvek ebben a tekintetben nem különböznek tőle, kiművelve felvehetik vele a versenyt.

Az első grammatikáknak ez a sorjázása egyetlen századon belül nem véletlen találkozás következménye. Szerves része egy nagy történeti folyamatnak, modern nemzetek és -- ezzel összefüggésben -- nyelvjárások felett álló nemzeti nyelvek kialakulásának. A mai Európa nemzeti

nyelvei nemzetiek nemcsak annyiban, hogy normáik egy-egy nemzet egész területén érvényesek, hanem olyan értelemben is, hogy mint a nemzetté válás feltétele és eredménye jöttek létre.

Egy nemzeti nyelv kialakulása általában hosszú folyamat. Ebben a folyamatban lényeges szerepet játszik íróknak, grammatikusoknak, és másoknak is, tudatos, a cél tudatában végzett munkája. A nemzeti nyelv ennyiben "mesterséges", azaz mesterséggel kiművelt nyelv. De a nemzeti nyelv kiformálására irányuló tudatos igyekezet egy átfogó társadalmi szükséglet kielégítésére törekszik; olyan feladat, amelyet a társadalom fejlődése tűzött napirendre.

3. Amig egyedül a latin képezte grammatikai studium tárgyát, uralkodó volt az a feltevés, hogy a nyelvek különbözőzése a szavak hangzására szorítkozik, fajtáik és ezzel szerkesztésük szabályai alapján véve megegyeznek, úgyhogy egyik nyelvről lehetséges szó szerint fordítani a másikra {8}. Sylvester János a XVI. század derekán még vitáz azokkal, akik szerint nincs különbség a magyar és a latin szerkesztésében és akik ezt a nézetet a fordításban is alkalmazzák {9}. A vulgáris nyelvek grammatizálása során megmutatkozik ennek a feltevésnek tarthatatlansága, előtűnik, s konkrétan, a grammatika fogalmaiban megragadhatóvá válik a nyelvtani struktúrák sokfélesége a maga valóságában. A látóhatár további tágulásához vezet, hogy az európai tudomány a héber révén megismerkedik egy olyan nyelvvel, amely szerkesztésében messze eltér a latintól, és amelynek hagyományos leírása a görög--latin ars grammaticá-val szemben önálló fejlemény.

A héber grammatika, pontosabban a bibliai héber nyelv grammatikája a X. században bontakozik ki az akkor arab hódoltságú Andalúziában, és a XI. század elejére két kiváló tudós, Jehuda ben David Hayyuj és Jona ibn Janah tevékenységének eredményeként a mélyreható elemzésnek, a teljességnek és a precíziónak olyan fokára emelkedik, amelyet csak a modern tudomány fog majd meghaladni. Hayyuj és Ibn Janah a magasan fejlett arab grammatika fogalmi apparátusát és terminológiáját alkalmazták mesteri önállósággal az arabbal rokon, de attól mélyrehatóan különböző héber nyelvre, munkáikat is arabul írták. Ezeket a XII. század derekától fogva héber fordítás tette szerte Európában a zsidók számára hozzáférhetővé. Hatásukra a következő századokban, főleg

Dél-Franciaországban kialakul egy héber nyelvészeti irodalom, ez azonban inkább csak változatos formákban feldolgozza, de számottevően nem fejleszti tovább a két nagy andalúziai tudós eredményeit {10}.

A feldolgozások, adaptációk közül David Kimchi Mikhlolja (a XIII. század első felében) érte el a legnagyobb, századokra szóló sikert {11}. A munka eredetileg a héber nyelv teljes, nyelvtani és szótári, leírását foglalta magában, erre utal a címe, a héber szó jelentése "teljesség", a két rész utólag önállósult, az eredeti elnevezést a nyelvtan tartotta meg, a szótár mint Szefer Ha-Sorasim (A gyökök könyve) áll mellette.

A középkori héber nyelvészet történetéről szólva hiba lenne említés nélkül hagyni, hogy ennek kutatásában a múlt század nyolcvanas éveitől fogva 1913-ban bekövetkezett haláláig kiadásokkal és értekezések sokaságával kimagasló szerepet játszott Bacher Vilmos. Néki köszönhetjük ennek a történetnek első tudományos áttekintését. 1892-ben megjelent műve, Die hebräische Sprachwissenschaft, behatóan feldolgozta az addig nyilvánosságra jutott hatalmas anyag teljességét.

4. Az újkor kezdetén a héber nyelv és irodalom studiuma a zsidóságra szorítkozott, kívül nem volt hely, ahol művelték volna. A fordulat, egy nem-zsidó hebraisztika kiindulása, Johann Reuchlin nevéhez fűződik {12}.

Reuchlin a humanizmusnak német területen az egyik vezéralakja; mikor meghal, a másik, a nála is nagyobb Erasmus, írásban siet neki méltó emléket állítani; ebben képletesen leírja túlvilági apoteózisát, megdicsőülését, amelyet az emberiség javára végzett fáradhatatlan munkásságával küzdött ki magának {13}. Reuchlin, filológus és hívő katolikusként egyaránt, méltatlannak találja, hogy a kereszténység az Ótestamentumot, a Szentírás integráns részét elmulasztja eredeti szövegében tanulmányozni, meggyőződése, hogy a latin és a görög filológiája mellett elmaradhatatlan a héberé is. Csakhogy ehhez hiányzott az első feltétel, tankönyv, amelyből a nyelv elsajátítható. Reuchlin magára veszi a hiány pótlását: 1506-ban megjelenik a szerző költségén úttörő műve, a Rudimenta linguae Hebraicae (A héber nyelv elemei) {14}.

A szerző ebben a terjedelmes munkában olyan tudást tesz közzé, iskolázott olvasók számára hozzáférhetővé,

amelyet neki magának -- zsidó mestereinek segítségével is -- hosszú évek kitartó erőfeszítésével kellett megszereznie. Említettem Reuchlin zsidó mestereit. Ismerjük őket, az egyik Jacob ben Jechiel Loans, III. Frigyes császár orvosa, a másik Obadja ben Jacob Sforno. Reuchlin külföldön, diplomáciai megbízatásokban tett útjain lépett kapcsolatba ezekkel a tudósokkal. A Rudimenta lapjain gyakran hivatkozik Loansra mint mesterére, mélységes hálával és tisztelettel, évek múltán egy héberül írt levéllel is megkeresi.

A Rudimenta szótár és nyelvtan egyben. Elkészítésénél Reuchlin főleg David Kimchi munkájára támaszkodott {15}, de az övének a rendeltetése, és ezért a kidolgozása, más, önálló. A Mikhlol, mint a középkori héber nyelvtanok általában, feltételezi a héber gyakorlati ismeretét, célja ennek az ismeretnek rendszerezése és tudományos elmélyítése. A feladat, ezzel szemben, amelyre Reuchlin vállalkozott, a latin ars grammatica fogalmain nevelt olvasó bevezetése a nyelv ismeretébe.

Ilyen nézőpontból a Rudimenta egy nagy filológus részéről igénytelen vállalkozásnak is tűnhet fel; de ha történeti jelentőségét tekintjük, meg kell állapítanunk, hogy Reuchlin ezzel a munkájával megalapozta a hebraisztikát mint az európai tudomány egy ágát. Ő maga is tisztában volt ezzel, a Rudimenta végén Horatiust idézi: Exegi monumentum aere perennius.

5. A XVI. század kezdetétől a humanizmus behatol a német egyetemekre és mélységesen átalakítja őket. Ezzel, de még inkább a reformációval kapcsolatban a héber tanítása is helyet kap ezekben az intézményekben. A római egyházzal szemben a reformáció mozgalma a Bibliára hivatkozott mint a kereszténység igazi forrására és egyedüli normájára, és ezért a teológustól elvárta a görög és a héber nyelv ismeretét. Frigyes szász választófejedelem mint a wittenbergi egyetem patrónusa 1518 derekán jóváhagyja két új tanszék felállítását a görög és a héber számára. Az utóbbit 1521 és 1543 között Matthäus Aurogallus (Goldhahn) töltötte be; a mi Sylvester Jánosunk, aki 1529-ben az egyetem diákja volt, bizonyára hallgatta előadásait, forgatta sikeres tankönyvét {16}, ezekből ismerkedhetett meg a héber grammatikával.

6. Az első magyar nyelvtan, amint láttuk, viszonylag későn, a XVII. század elején (1610-ben) jelenik meg. De

már hét évtizeddel előtte (1539-ben) jelentkezik egy munka, amely megkísérli számba venni a latinhoz képest a magyar fő sajátosságait. Ez a munka a már említett Sylvester János Grammatica Hungarolatina-ja (Magyar--latin nyelvtan) {17}.

A szerző maga írja az előszóban, hogy munkáját nem időtöltésből, hanem szükségből szerezte -- noha világos, hogy leglelkesebb gondolatait írta meg benne. Sylvester külföldi egyetemeken, Krakkóban és Wittenberghen képzett tudós volt. De elvesztette vagyonát, és arra kényszerült, hogy művelt nagyúr, Nádasdy Tamás szolgálatában iskolamesterként kisiskolásokat vezessen be a latin nyelvbe, amely ebben a korban, és még sokáig, alapja volt minden további, magasabb studiumnak. A latin sok század óta senkinek sem volt anyanyelve, első megismertetése csak a mindenkori anyanyelv közvetítésével volt lehetséges. A középkor folyamán az elkerülhetetlen közvetítőt nem méltatták figyelemre. Az újkor küszöbén azonban, ahogy megnő a vulgáris nyelvek becsülete, felmerül és tért hódít az a nézet, hogy a latin elemi oktatásában fel kell hívni a tanuló figyelmét az anyanyelv megfelelő tényeire, sajátosságára is. Más nemzetek példája és a maga oktatói tapasztalata alapján ezt a nézetet vallja Sylvester is {18}, ennek megfelelően írja meg a maga kettős, magyar--latin nyelvtanát.

A munka, közvetlen rendeltetése szerint, latin nyelvtan kezdők, gyermekek számára, ez határozza meg a felépítését. A latin nyelvtan vázlatában Sylvester nem törekszik eredetiségre, a középkor hagyományát követve Aelius Donatusnak, egy a IV. században élt filológusnak Ars grammaticá-jára támaszkodik, átveszi annak elemzéseit és, szó szerint, definícióit; csak helyenként foglal önállóan állást, mutatkozik meg kapcsolata kora szellemi törekvéseivel {19}. De a latin nyelvtan előadását szakaszonként felváltják fejtegetések, nem egyszer terjedelmes exkurzusok, ezek többségükben a magyar nyelv megfelelő tényeit tárgyalják a másik két "szabályos" nyelvhez, a göröghöz és héberhez is viszonyítva, rámutatva egyezésekre és eltérésekre, a magyar sajátosságára.

Ilyen módon a Grammatica Hungarolatina megfelel a címének, hézagosan ugyan és nem rendszeres formában, de a magyar nyelvtant is tárgyalja. A nyelvtani exkurzusok -- az oktató közvetítésével -- a tanulónak voltak

szánva, Sylvester láthatóan arra törekedett, hogy a gyermek, miközben a latin grammatikával ismerkedik, tudatára ébredjen anyanyelve sajátos szerkezetének is.

7. A magyar nyelv tényeinek leírására Sylvester az antik grammatika kategóriáit alkalmazza, nomen és verbum, casus és numerus, indicativus és coniunctivus stb. De akad egy nevezetes kivétel.

A névmás fejezete a fejezet tárgyának meghatározásával kezdődik: "A névmás olyan beszédrész (azaz szófaj), amely a névszót helyettesítve majdnem ugyanazt jelenti és időnként személyt vesz fel." A névmásnak ez a meghatározása a Grammatica Hungarolatina alapszövegéhez tartozik, Donatustól van szó szerint átvéve. De már a következő mondat Sylvestéré és a héber grammatikára utal mint forrására. Így hangzik: "A tanuló vegye tudomásul, hogy mint a héberben, úgy a magyarban is van kapcsolt és van önálló névmás (pronomen affixum és pronomen separatum)" {20}.

Vajon mi készítette Sylvestert arra, hogy a héber grammatikához folyamodjék? Alapos oka volt rá: tapasztalta, hogy a latin nyelvtan kategóriái nem alkalmasok a magyar bizonyos szerkezeti sajátosságainak (mint a birtokos személyragozás vagy a tárgyas igeragozás) meghatározására, viszont úgy látta, hogy a "kapcsolt névmás" kategóriájának segítségével, ahogy azt a héber grammatikában megismerte, lehetséges róluk számot adni.

Lássuk, miben is áll ez a kategória, amely Sylvester szerint hiányzik a latinban (ez kétségtelen), de megvan a héberben és a magyarban.

8. A latin nyelv csak önálló névmásokat ismer, névmásokat, amelyek alaktanilag szavak, főnevek vagy melléknévek. Ezzel szemben a sémi nyelveknek, nevezetesen hébernek, szírnek, arabnak jellemző sajátága, hogy bennük a személynévmások rendszerét szavak és ragok funkcionálisan összehangolt, egymást kiegészítő együttese alkotja. Közelebbről: ezekben a nyelvekben a személynévmás mint szó (például, héber ánokhi, átta, hu stb.) a nominatívusi funkcióra szorítkozik, egyéb eseteinek (a birtokos és a tárgyesetnek) szerepét pedig ragoknak, és pedig ugyanazon ragoknak a sora látja el. Ezek a ragok utalnak esetenként a birtokosnak, ill. a tárgynak a személyére,

aszerint, hogy a rag főnévhez vagy igéhez csatlakozik. Így például, ugyanaz a rag, amely az labdekha, "szolgád" szóban a birtokos személyére utal, az igéhez járulva (például, abban, hogy labadtikha, "szolgáltalak") az ige tárgyának személyét határozza meg.

A középkor zsidó grammatikusai, az arab nyelvészekkel egyezően, ezeket a ragokat funkciójuk alapján névmásnak -- héber szóval kinnuv -- nevezték. A keresztény hebraisták Reuchlin kezdeményezésére {21} átvették tőlük ezt a szemléletet, és ennek értelmében különbséget tettek kétféle névmás, önálló és kapcsolt között. Az önálló névmás (pronomen separatum) szó, mint anokhi, "én", a kapcsolt névmás (pronomen affixum) rag, mint az -i az labdi, "szolgám" szóban. A "kapcsolt névmás" kifejezés eszerint a hebraistáknál, ahol Sylvester megismerkedik vele, személyragot jelent, amely egyaránt utalhat esetenként a birtokos, ill. a tárgy személyére.

9. Sylvester a magyar birtokos és tárgyas ragoásaiban, amelyek az ars grammatica fogalmi apparátusával nem elemezhetők, felismerni véli a héber grammatikusok kapcsolt névmásait. Kérdés, van-e alapja ennek a véleménynek, és ha igen, miben áll az érintett ponton a két nyelv egyezése, és meddig terjed.

Tény, hogy a magyar egyezik a héberrel, amennyiben a birtokos személyét adott esetben a birtok megjelöléséhez fűzött személyraggal határozza meg. Mint a héber labdekha, a magyar szolgád is egymagában jelöli a birtokot és a birtokost ugyanabban a szerkesztésben; a latinoknak, hogy ezt a tartalmat kifejezze, két szóra van szüksége: servus tuus. Láttuk azonban, hogy a héberben a kapcsolt névmás nemcsak a birtokviszonyt fejezheti ki, az igealakhoz csatlakozva a tárgy személyére utal és így létrehoz olyan alakokat, amelyek egyesítik magukban alany és tárgy személyének meghatározását. Nos, Sylvester úgy véli, hogy a két nyelv egyezése erre a sajátságra is kiterjed, amennyiben a magyarban is van az igeragozásnak olyan fajtája (az ún. tárgyas igeragozás), amelyben az alakok nemcsak az alany, hanem egyben a tárgy személyét is jelzik (például, látlak magában foglalja azt, hogy "én téged"). Ennek alapján Sylvester a tárgyas ragozás személyragjait is kapcsolt névmásnak tekinti {22}. Hogy szemléltesse a két nyelv szerkezeti egyezését ezen a ponton, Sylvester a héber igealakok egy sorát szembeállítja magyar megfelelőikkel, azonos jelentésű alakokkal {23}. Az egybevetett alakok valóban

egyeznek a kettős utalásban, abban, hogy például héber paqadti és magyar meglátogattalak egyaránt utal az ige alanyának és tárgyának a személyére. Sylvester azonban nem veszi figyelembe az azonos jelentésű szavak eltérő szerkezetét. A héberben a kapcsolt névmás "kivülről" járul a konkrét, befejezett igealakhoz (paqadti), amely már el van látva az alany személyére utaló -ti végződéssel, a pronomen affixum a személys névmás egyik függő esetét, a tárgyesetet képviseli. A magyarban viszont a tárgyas igealakok végződésai egyidejűleg kettős funkciót látnak el -- a meglátogattalak szóban ugyanaz a -lak végződés utal az alany és a tárgy személyére --, és ezzel különböznek mint grammatikai kategória a héber kapcsolt névmástól csakúgy, mint a héber vagy a magyar birtokos személyragtól.

Ehhez a különbséghez csatlakozik egy vele összefüggő másik. A héberben a tárgyas igeragozás a tárgyas igeragozás teljes abban az értelemben, hogy a tranzitív igealak akármelyik alakja felvehet bármely más személyű és számú tárgyra utaló ragot. A magyar tárgyas ragozás ezzel szemben erősen hiányos {24}. Mindenekelőtt: a mi nyelvünkben a tárgyas igealakok csak a tárgy személyére utalnak, a számára már nem, azt nyitva hagyják, látom egyaránt jelentheti azt, hogy "őt", és azt, hogy "őket". Továbbá: a mi tárgyas ragozásunk egyetlen kivétellel csak harmadik személyű tárgyra utal. A kivétel a látlak féle alakok, itt a tárgy, amelyre utalás történik, második személyű; de ez is csak abban az esetben lehetséges, ha az ige alanya "én". Első személyű tárgyra mutató alakok, mint a héber semarani "örzött engem", a magyarban nincsenek, az idézett héber szót a magyarban csak kettővel adhatjuk vissza.

10. Sylvester tehát túl messze ment, amikor úgy vélte, hogy a birtokos személyragozás és a tárgyas igeragozás, mint a héberben, úgy a magyarban is, szerkezetileg párhuzamosak. De a tévedésnek megvolt a helyes magva. A két ragozás (birtokos és tárgyas) megegyezik, ha nem is a megoldás technikájában, de a tekintetben, hogy bizonyos mondattani szerkezeteket az európai nyelvektől eltérően, de a héberhez hasonlóan egyetlen szóval fejeznek ki.

Ezt a felismerést megtaláljuk később Peresztlényi Pálnak a XVII. század végén (1682-ben) megjelent grammatikájában {25}; a munka kitűnik alaposságával és

pedagógiai gondosságával. Az előszóban a szerző felkészíti a könyv használatát a rendkívüli nehézségekre, amelyekkel a magyar nyelv elsajátítása során meg kell küzdenie. Ezek között első helyen említi a birtokos személyragozást, azt, hogy a magyarok "a héberék bámulatos tömörségével versengve" (ezek az ő szavai) birtok és birtokos kapcsolatának kifejezését -- ha az utóbbit névmás képviseli -- egyetlen szóban foglalják össze és ezt az artificium-ot (mesterfogást) az igékre is kiterjesztik (ami célzás a tárgyas igeragozásra) {26}.

Amint láttuk, Sylvester koncepciója a "kapcsolt névmás" jelentőségéről a magyarban kiigazításra szorul. Ez azonban nem csökkenti a jelentőségét: a Grammatica Hungarolatina szerzője, egybevetve a magyart a héberrel, mint grammatikus elsőül ismerte fel és jelezte a magyar nyelvnek két fontos, az európai nyelvekkel szemben megkülönböztető sajátosságát.

11. Munkája vége felé, miután ismertette a ragozható szavak osztályait, Sylvester jogos önérzettel felméri az elért eredményt. Megállapítja, mint amit sikerült kimutatnia, hogy a szavak ragozásában a magyar könnyen túltesz bármely nyelven; hogy csupa szabályosság (regulatissima), nem kevésbé, mint a három szent nyelv, a héber, görög és latin -- és láttuk, hogy a kor felfogása szerint csak a szabályos nyelvek teljes értékűek. A magyar nyelvnek ilyen rangján alapul Sylvester bizakodása; hogy most, miután az anyanyelv eddig elásott kincsét első ízben sikerült napfényre hozni, ha nem vonakodunk vele élni, rövidesen szegényekből dűsgazdaggá lehetünk -- amin bizonyára irodalom és tudomány felvirágzását értette, ezt remélte {27}. Felismerte tehát, hogy ennek egyik lényeges feltétele az anyanyelv grammatikai leírása, szabályainak rögzítése.

12. Sylvester megtette az első nagy lépést a magyar nyelv leírására; de a három részre szakadt, önállóságától megfosztott, háborúságoktól hangos országban műve látható hatás nélkül maradt. Hetven év telik el, mire 1610-ben idegen földön, egy művelt német fejedelem, Móric Hessen--Kassel-i tartománygróf megbízásából és támogatásával megjelenik az első önálló, rendszeres magyar nyelvtan {28}.

Szerzője, Szenci Molnár Albert a XVII. századi magyar művelődés kimagasló alakja. Rövid megszakításokkal kerekén harminc évig élt külföldön, Németországban, ott európai kultúrát szerzett, elnyerte a szellemi élet kiváló személyiségeinek megbecsülését, barátságát; de munkásságával, gyakran szükségben, néha inségben, mindig felekezeti a hazában és nemzetét szolgálta. Teológus volt, maradandó műve a bibliai Zsoltároskönyv valóban költői átültetése, amely csakhamar a hazai református egyház hivatalos énekeskönyve lett, tartósan. Mint grammatikus Molnár Albert nem tud semmiféle elődjéről, "nem volt senki -- írja munkája előszavában --, akit kövessék, sem akit elkerüljek". Ilyen értelemben nevezi művét új magyar grammatikának (Nova Grammatica Ungarica): grammatika, amilyen ennek előtte nem volt. Jogos az önérték, Sylvester grammatikájában a magyar még formálisan nem vetette le az anyanyelvi közvetítőnek a szerepét.

Az említett hetven év alatt döntő haladás ment végbe a vulgáris nyelvek grammatizálása terén. Amikor Sylvester az 1530-as években megírja a maga kettős nyelvtanát, még csak négy európai nyelv volt grammatikába foglalva (spanyol, olasz, francia és cseh). A következő század elején Molnár Albert már azt találja, hogy az európai nyelvek többsége nemcsak változatos irodalmi alkotásokkal van kiművelve és ékesítve, hanem grammatikai szabályokban is rögzítve.

13. Sylvesterhez hasonlóan Molnár Albert is átveszi a héber grammatikától a pronomen affixum (azaz affixált, kapcsolt névmás) kifejezést, de -- helyesen -- csak a főnévragozás leírásában, a birtokos személyragok meghatározására alkalmazza. Emellett használ erre a célra egy másik kifejezést is, amelyet Sylvester nem ismer, ez úgy hangzik, hogy affixum pronominale (azaz névmási affixum). Első tekintetre a különbség (affixált névmás vagy névmási affixum) csekélynek tűnhet fel, valójában jelentős, az utóbbi kifejezés (névmási affixum) nagyfontosságú haladást jelez a grammatika általános fogalmi apparátusában.

Ha a birtokos személyragot névmásnak tekintjük, mondattani funkciójából indulunk ki, azt vesszük alapvetőnek; amikor viszont affixumnak (azaz ragnak) minősítjük, a helyet tartjuk szem előtt, amelyet a szó szerkezetében a gyökkel szemben elfoglal, alaktani szempontból határozzuk meg. Az ókori nyelvészet két

nyelv, görög és latin vonatkozásában elvégezte a szójelentés (signatum) grammatikai elemzését, meghatározta névszó és ige általános jellemzőit, "kategóriáit", amelyenek nem és eset, mód és idő. De a szóalakot (a signans-t) a mondat legkisebb, oszthatatlan részének tekintette, ami érthető, ha meggondoljuk a kettő bonyolult viszonyát ezekben a flektáló nyelvekben.

A szóalaktan (morfológia), a szóalak felépítésének a vizsgálata csak az újkorban bontakozik ki, és pedig részben a héber grammatika hatására, erre utal, hogy gyök, azaz gyöker mint grammatikai műszó (radix) -- az általános alaktan egyik sarkalatos kifejezése -- a héber soros fordítása {29}.

A héber nyelvben az ige alakjainak rendszerében van egy, a periektum egyes szám 3. személy, amelynek sajátága, hogy külsőleg nem tartalmaz egyebet, mint ami közös eleme az egész rendszernek, megtalálható annak minden egyes tagjában, sőt egy egész szócsoporthban. Ezt az alakot nevezi a héber nyelvészet hagyományosan soros-nek, a többi gyökerének. A magyar ezen a pontos is szembeötlő egyezést mutat a héberrel. A magyar ige alakrendszerében is találni egy alakot (a jelen idő egyes szám 3. személye, például, lát), amely nem mutat semilyen grammatikai elemet (személy-, mód-, vagy időjelet, úgy tűnik fel, mintha a többi alak (látok, látasz stb.) mind ebből lenne képezve. Régi nyelvészeink -- elsőül Molnár Albert {30} -- felismerték ezt az egyezést, az ige toldalék nélküli alakját, a héber grammatikusok mintájára, ők is a többi gyökerének fogták fel. Molnár Albert még hagyományosan úgy tanítja a ragozást, hogy bemutatja osztályok szerint néhány főnévnek és igének teljes alakrendszerét, a tanulóra bízva, hogy ezeknek a mintáknak ("paradigma") az alapján gyakorlatban elsajátítsa a rendszereket átható szabályosságokat. Peresztlényi már levonja a következtetést a felismerésből, hogy a ragozás egy "gyöker" (radix) kapcsolata váltakozó ragokkal: az igeragozás fejezetének kezdetén ismerteti a radix és az affixum fogalmát, utána pedig paradigmák helyett az affixumokat és a kétféle alkotórész kapcsolódásának módját.

Ugy tűnik fel, hogy affixum mint az alaktannak egy másik, a gyöker-rel szolidáris, általánosan használt kulcsszava szintén a héber nyelvtanból származik {31}. Nem tartozik az ókori grammatika terminológiájához,

jelenlegi ismereteink szerint Reuchlin vezeti be a nyelvészetbe, alkalmazza a héber nyelv névmási ragjainak megjelölésére, innét kiindulva terjed el és veszi fel a "toldalék" jelentést, válik rag és képző közös nevévé. Ebben az újabb, tágabb értelemben használja a szót Molnár Albert, amikor a határozói ragokat (mint például -ban, -nál, -val, -tól, -hoz) affixum-oknak nevezi.

14. A múlt században Toldy Ferenc egy kötetbe összegyűjtve kiadta (1866) a régi magyar nyelvtanokat és egyéb nyelvtani vonatkozású írásokat Sylvestertől a 18. század kezdetéig. A gyűjteményen végigvonul az egyetértés abban a megállapításban, hogy a magyar bizonyos grammatikai sajátságokban, amelyekkel elüt a latintól és az élő európai nyelvektől, egyezik a héberrel. A joggal megállapított -- igaz, egy bizonyos határon túl közelebbről nem vizsgált -- egyezések hatására lábra kapott az a nézet, hogy a magyar és a héber nyelv szorosan közel áll egymáshoz, ilyen értelemben jelentős affinitás mutatkozik közöttük.

Nyomatékosan hangoztatja ezt a nézetet Komáromi Csipkés György Hungaria Illustrata című, 1655-ben megjelent munkájában {32}. Régi nyelvészeink közül ez a tudós kiválik eredetiségével: ő nem szokványos nyelvtant ír, célja, hogy a magyar nyelvet, a latin nyelvtan hatását elkerülve, a maga természete és géniusza szerint mutassa be {33}. Ezzel kapcsolatban szóba kerül nála is a magyar és a héber viszonya.

A XVI. században a nyelvi látókör tágulásával a konkrétan, grammatikailag megismert nyelvek sokasodásával felmerül a kérdés, hogyan lehetséges az így feltárult sokféleséget rendbe szedni, áttekinthetővé tenni. Rendező elvű jelentkeziz eredeti és levezetett nyelvek megkülönböztetése, az előzőket ebben a viszonyban lingua matrix-nak, mintegy a belőlük származó nyelvek szülőanyjának nevezték {34}. Erre a gondolatra utal Csipkés György, mikor a magyart mint olyan nyelvet, amely semmi másnak nem dialektusa, lingua mater-nak hirdeti, egy másik fordulattal lingua cardinalis, sarkalatos nyelvnek, de azt is hozzáteszi, hogy nincs az ég alatt még egy nyelv, amelyhez a magyar jobban hasonlítana, mint a héberhez {35}.

Ma világos, hogy ez a nézet tévedés volt, hogy a magyar strukturája, ha nem egyes pontokon, hanem alapjában és egészében tekintjük, mélységesen különbözik a héberétől.

De ha méltányosak akarunk lenni, megállapíthatjuk, hogy amit Csipkés Györgynél és társainál találunk, az első kísérlet volt meghatározni valóságos szerkezeti egyezések alapján a magyar helyét a nyelvek között.

- {1} Turóczi-Trostler József, A magyar nyelv felfedezése, Budapest 1933, 6-52.
- {2} Sylvester János, Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta, Neanesi 1539, 93.
- {3} Dante, De vulgari eloquentia, I, c. i, ix.
- {4} Thurot, Charles, Extraits de manuscrits latins pour servir à l'histoire des doctrines grammaticales au Moyen Age, Paris 1869, 131.
- {5} "...il Latino e perpetuo e non corruttibile e il Volgare e non istabile e corruttibile." Il Convivio, l.c., v.
- {6} "Adinvenerunt ergo illam (sc. grammaticae facultatem), ne propter variationem sermonis arbitrio singularium fluitantis, vel nullo modo, vel saltem imperfecte, antiquorum attingeremus auctoritates et gesta, sive illorum quos a nobis locorum diversitas facit esse diversos." Dante, De vulgari eloquentia, l.c., ix.
- {7} Az eredeti szöveget idézi Szathmári István, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk, Budapest, 1968, 228.
- {8} Vö. "Weder in der Antike noch im Mittelalter war man sich bewusst, dass die Strukturen der verschiedenen Sprachen prinzipiell verschieden sind. Vielmehr meinte man -- ohne es immer explicit auszudrücken --, dass man Wort für Wort übersetzen konnte, so dass nur die lautlichen Formen verschieden waren, während die Bedeutungen gleich blieben." (Jan Pinborg, Die Entwicklung der Sprachtheorie im Mittelalter, Münster -- Kopenhagen, 1967, 24.)
- {9} Sylvester János, i.m., 47.
- {10} Ld. Wilhelm Bacher, Die hebräische Sprachwissenschaft vom X. bis zum XVI. Jahrhundert, Trier, 1892; James Barr, "Linguistic Literature: Hebrew", in Encyclopaedia Judaica, 16 (1971), 1352-1399.

{11} Chomsky, William, David Kimhi's Hebrew Grammar (Mikhlol). Systematically Presented and Critically Annotated, New York, Second ed., 1952.

{12} Geiger, Ludwig, Johann Reuchlin: Sein Leben und seine Werke, Leipzig, 1871.

{13} "Apotheosis Capnionis: De incomparabili heroe Ioanne Reuchlino in divorum numerum relato." Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami, I, 3, Amsterdam, 1972, 267-273.

{14} A pontos cím: Geiger, i.m., 110, 2. j.

{15} A Rudimenta forrásainak kérdését részletesen tárgyalja L. Geiger, i.m., 112-118.

{16} Aurogallus héber nyelvtana 1523 és 1539 között négyszer jelent meg, a második kiadástól fogva a "káldeus", azaz a bibliai arameus nyelvtant is ismertette.

{17} Sylvester grammatikája 1977-ben megjelent fakszimile kiadásban az ELTE Fontes ad Historiam Linguarum Populorumque Uraliensium c. sorozatának 4. köteteként; a szöveget Molnár József gondozta. Ennek a kiadásnak lapszámaira hivatkozom. -- A Sylvester-kutatás előző eredményeit kimerítően összefoglalja és széles látókörrrel továbbfejleszti Balázs János monográfiája: Sylvester János és kora, Budapest, 1958.

{18} "Nam postea quam me fortuna eo detrussit ut elementariorum puerorum sim praeceptor reipse comperi opus esse institutionis pueris in patria quoque in lingua ad pernoscendas casuum doctrinas, reliquamque linguae proprietatem (4).

{19} Az utóbbi kérdést vizsgálja gazdag ismeretekkel, mélyrehatóan Turóczi-Trostler József az 1. j.-ben idézett művében. -- Sylvester és Donatus viszonyáról ld. Rubinyi Mózes, Irodalomtörténet, 1913, 321-325.

{20} "Ut in Hebraea lingua, ita in Hungarica sciatur puer Pronomen aliud esse affixum, aliud separatum" (51).

{21} Reuchlin a névmásokat első lépésben (Donatus nyomán) két osztályba sorolja, az egyik a mutató-, a másik a relativ (azaz anaforikus, visszautaló)

névmásoké. A relatív névmások alosztályozása során jut el önálló és kapcsolt (separata és affixa) névmások megkülönböztetéséhez; az utóbbiak a birtokos személyragok. (Rudimenta, 557, 574 skk.)

{22} "Obseruet puer cum uerba inflectimus ad hunc modum szeretek szereccz szeret ... c. nullis utimur pronominiibus affixis. Caeterum cum idem uerbum inflecto sic szeretem szereted szeret. aut szeretlek szereted szereti affixis utoer pronominiibus..." (60).

{23} I.m., 60 sk.

{24} Tompa József (Ed.), A mai magyar nyelv rendszere: Leiró nyelvtan, Budapest, 1962, 2, 157.

{25} Pavli Pereszleányi, Grammatica Linguae Ungaricae, Tyrnaviae, 1682. In: Toldy Ferenc (Ed.), Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae Veterum, Pest, 1866, 403-548.

{26} "Haec (ti. a magyar nehézsége) se oculis offert statim in structura Pronominum possessivorum cum substantivis nominibus, quam Ungari, miram Hebraeorum brevitatem aemulantes, ex ultimis Pronominum literis, aut syllabis, substantivo affixis, formare solent (405, ld. még ugyanott, 439).

{27} Sylvester, i.m., 93.

{28} Novae Grammaticae Ungaricae succincta methodo comprehensae... libri duo. Autore Alberto Molnár Szentienzi, Hanoviae, 1610. Faksimile kiadása 1969-ben jelent meg Hágában az Indiana University (Bloomington) Uralic and Altaic Series c. sorozatában, Décsy Gy. előszavával.

{29} Jellinek, Max Hermann, Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik von den Anfängen bis auf Adelung, Heidelberg, 1913--1914, 2. Bd., 132-147.

{29} "Origo verborum Ungaricorum (quemadmodum radix Hebraeorum) est tertia persona praesentis temporis et numeri singularis" (85).

{31} Percival, W. Keith, "The Reception of Hebrew in Sixteenth-Century Europe: The Impact of the Cabbala", Historiographia Linguistica 11: 1/2 (1984), 21-38.

{32} Corpus (ld. 25. j.), 331-402.

{33} Fateor enim ingenue, me linguam Hungaricam ex genio et natura sua tradidisse explicatam. et linguae Latinae minimae accommodasse..."

{34} A nagy filológus... J. J. Scaliger (1540-1609) 1599-ben tizenegy lingua matrix-ot talál Európában, olyan nyelveket, amelyek nyelvtan és szókincs tekintetében függetlenek egymástól; köztük van a magyar és a finn is. (Arno Borst, Der Turmbau von Babel, 3. Bd., 1. T., Stuttgart, 1960, 1121 sk.)

{35} Corpus, 343.

A M. Tud. Akadémia
I. (Nyelv- és Irodalomtudományok) Osztályának
J u d a i s z t i k a i K u r a t ó r i u m a

az 1989. évi
BACHER VILMOS EMLÉKELODAS
alkalmából

az emlékérmét és jutalmat

Dr. T e l e g d i Z s i g m o n d
ny. egyetemi tanárnak
ítélte

Telegdi Zsigmond tudományos munkásságának az 1930-as évekre eső szakasza több vonatkozásban is új korszakot jelentett a hebraisztika, s jelesül a magyar hebraisztikai kutatások történetében. Míg e tudományszak korábbi, nagy nemzetközi hírnevű képviselői, köztük a budapesti iskola tagjai, kutatásaikban -- éppen Bacher Vilmost kivéve -- csak a hagyományos héber és arameus forrásokra támaszkodhattak, addig a harmincas évekre már részben hozzáférhetővé vált az az iráni nyelvi anyag, amelyet Stein, Le Coq és Grünwedel, valamint Pelliot kelet-turkesztáni és turfáni expedíciói hoztak napvilágra, s amely most már hebraisztikai problémák megoldására is felhasználhatóvá vált, s ezáltal a hebraisztika tudományos horizontját lényegesen kiszélesítette. Telegdi Zsigmond érdeme, hogy a turfáni szövegek jelentőségét a hebraisztika számára felismerte s e felismerést A talmudi irodalom iráni kölcsönszavainak hangtana c. doktori értekezésében (Budapest, 1933) magas színvonalon, sikerrel hasznosította. Az alig 24 éves fiatal kutató ezzel a munkájával érett tudósként, a sémi és az iráni nyelvek biztos ismeretével, a tudományos irodalom szuverén birtokában, kiváló áttekintő- és ítélőképességgel, szigorú logikával és kristálytisztá okfejtéssel jelent meg a tudományos világban. Nem véletlen, hogy a korszak olyan kiváló tudósai, mint E. Benveniste, B. Geiger és G. Vajda, nagy figyelemmel és elismeréssel fogadták e művét, amelyet jelentősen továbbfejlesztve "Essai sur la phonétique des emprunts iraniens en araméen talmudique" címmel franciául is megjelentetett (Journal Asiatique 226, 1935, 177-256). E monográfiában Telegdi Zsigmond nemcsak a talmudi arameus iráni jövevényszavainak

bonyolult hangtörténeti problémáit tisztázta, hanem sikerrel választotta szét a tárgyalt nyelvi anyagot különböző kronológiai rétegekre, és nagyfokú biztonsággal tudta megkülönböztetni az északnyugati és a délnyugati eredetű iráni jövevényszók csoportját.

A talmudi irodalom iráni jövevényszavainak feldolgozásával Telegdi Zsigmond jelentősen kiszélesítette az iráni Kelet felé a hebraisztikai kutatások horizontját. Következő műveiben ezt a keleti látókört még tovább tágította. "A sémi írás útja a Földközi-tengertől a Csendes-óceánig" c. tanulmányában (IMIT Évkönyv 59, 1937, 201-227) a Szinai-félsziget felirataiból kiindulva a tudományos irodalom és az íráselemlet alapos ismeretében kíserte nyomon a sémi, közelebbről, az arameus írás útját az öperzsa birodalmon, az Arsakida királyságon és a Sasanida államon keresztül a türkök rovásírásáig és a mongol írásig, sőt a székely rovásírás is helyet kapott e művelődéstörténeti folyamat megrajzolásában.

Ismét más irányban és a kultúra más területén szélesítette tovább ezt a tudományos horizontot "A kazárok és a zsidóság" c. tanulmánya (IMIT Évkönyv 62, 1940, 247-287), amelyben a hebraisztika egyik régóta izgató problémáját, a kazárok zsidó vallásra való áttérését és Haszdáj ibn Saprut és József kazár király levélváltásának hitelességét világította meg kitűnő filológiai érzékkel. Szellemes érveléssel mutatott rá a "kazár" levelek irodalmi jellegére és keletkezésük történeti aktualitására: a középkori zsidóságot lelkesítette az a gondolat, hogy "létezik egy zsidó ország, egy zsidó nép, amely úr a maga földjén." Akkor, 1940-ben és a következő években, a valóság ezt a történeti gondolatot különösen aktuálissá tette.

Telegdi Zsigmond-ot bámulatos képzettsége, amely a sémi és az iráni nyelvek mellett magába foglalta a nagy modern nyelvek és a klasszikus nyelvek, sőt a török ismeretét is, szigorú logikája, kristálytiszt methodikája képessé tette arra, hogy munkásságával eredményes ösztönzést adjon a hebraisztika új, az iráni Kelet és a zsidóság kapcsolatait vizsgáló irányzatának, amely azután az 1950-es évektől kezdve több téren, így többek közt a zsidó-perzsa tanulmányozásában oly jelentős eredményeket mutathatott fel.

E munkásságának értékét és tudománytörténeti jelentőségét ismeri el az MTA Judaisztikai Kuratórium azzal, hogy az 1989. évi BACHER VILMOS EMLÉKELOADÁS megtartására Telegdi Zsigmond-ot kéri fel, s ebből az alkalomból neki ítéli az emlékérmét és jutalmat. Egyszersmind gratulál Telegdi Zsigmond-nak 80. születésnapjához, az ókori egyiptomi zsidók arameus jókívánságát idézve:

שלם סג' יהוי קדמך בכול עדן

Az MTA Judaisztikai Kuratórium
nevében:

Harmatta János

T a r t a l o m

Bacher Vilmos Emlékelőadás ... 2

Telegdi Zsigmond: A magyar nyelvtanírás kezdetei
és a héber grammatika ... 3

Harmatta János: Laudatio ... 21

Kiadja az MTA Judaisztikai Kutatócsoport
Budapest V., Pesti B. u. / Piarista köz 1
Levélcím: Budapest, P.O.Box 107, H-1364
Szerkesztette, és felelős kiadó: Dr. Komoróczy Géza
ISSN 0239-1007

Címlapterv: Márton A. András

A cím- és hátlapon: BACHER VILMOS EMLÉKELŐADÁS

Emlékérem: Telegdi Zsigmond, 1989

Érem: Gáti Gábor (Fotó: Bobella Tamás)